

ПЕРЕСЕЛЕННЯ МЕШКАНЦІВ ПІВНІЧНОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ УКРАЇНИ НА ПІВНІЧНИЙ КАВКАЗ У ДРУГІЙ ЧВЕРТІ ХІХ СТ.: ВІЙСЬКОВІ, ПОЛІТИЧНІ Й СОЦІОКУЛЬТУРНІ АСПЕКТИ

Олександр Герасимчук
доцент, канд. істор. наук

Сьогодні, в умовах оновлення української державності, її соціально-економічної розбудови, дуже важливим є вивчення історії міграційних процесів та заселення окремих регіонів як в Україні, так і за її межами. Міграційні процеси є важливими чинниками, які впливають не лише на демографічні параметри населення, а й на життєдіяльність країни в цілому. Дослідницька робота в цьому напрямку стає цінним надбанням для більш поглибленого вивчення історії нашої країни. Погляд на історичне минуле крізь призму міграційних процесів дає відповідь на велику кількість питань, які виникають у вчених, науковців, політиків і просто свідомих громадян.

Міграція (від лат. *migratio* – переміщення) – це рух населення з однієї території чи країни в іншу під впливом економічних, соціальних, адміністративних, пропагандистських та інших заходів. Поширенню міграції сприяє перерозподіл робочої сили, відсутність зайнятості, або й просто невпевненість у завтрашньому дні. Будь-яка міграція відбувається під дією багатьох чинників і з різних мотивів. Вони залежать від суб'єктивних та об'єктивних причин: з одного боку, міграції можуть відбуватися за особистим бажанням – кожен має право (можливість) вибрати для себе місце проживання та праці, тобто задовольнити свої потреби матеріального, професійного й духовного характеру, а з іншого, часто до переміщення людей змушують економічні, соціальні, демографічні, політичні, етнічні, морально-психо-

логічні, військові, екологічні та інші фактори. Причому ці чинники часто діють одночасно й певною мірою взаємозалежні, тож виявити окремі компоненти міграційного процесу, сформовані під впливом одного чи двох факторів, як правило, неможливо, їх потрібно розглядати в сукупності [1, с. 148–149].

Історія масових міграцій українців на інші території розпочалася з переселення козаків-запорожців і селян з України на Північний Кавказ наприкінці XVIII ст. До цього регіону наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. входили території Кубані (Чорноморського козачого війська), землі на південь від річки Кубань (т. з. Закубання – гірська область і Чорноморська берегова лінія), Кавказька область, яка пізніше була перетворена у Ставропольську губернію, а також місцевості оселення окремих

козачих полків від річки Кубані до річки Кури й уздовж Тереку, об'єднані в 30-х рр. XIX ст. в єдине військово-територіальне об'єднання – Кавказьке лінійне козацьке військо.

Особливості перебігу перших потоків міграцій з України на Північний Кавказ у к. XVIII – першій чверті XIX ст. вже розглядалися автором в одній з попередніх публікацій [2]. У цій статті ми розглянемо динаміку переселення із Північного Лівобережжя України на Північний Кавказ у другій чверті XIX ст., визначимо тенденції у зростаннях та спадах міграцій селян та козаків у цей період на тлі загальноісторичних процесів, які відбувалися в Україні та світі.

Польське повстання 1830–1831 рр. змусило царський уряд піти на формування з українських козаків, переважно з Полтавської та Чернігівської губерній, восьми кінних полків, що відродило в козаків надії на повернення їхніх колишніх прав. Принаймні, про це особисто прохав Миколу І малоросійський генерал-губернатор князь М. Рєпнін-Волконський. Особливий комітет, на розгляд якого цар віддав прохання князя, відмовив у задоволенні його прохання, зазначивши, що «для блага Імперії... не повинно бути окремих самостійних частин чи федеральних об'єднань провінцій на особливих правах» [3, с. 17]. Натомість, після придушення польського повстання козакам «на знак подяки» дозволили торгувати алкоголем і почали брати на військову службу терміном на 15 років [4, с. 123–126].

Найвищим указом від 25 червня 1832 р. було створене Кавказьке лінійне козацьке військо, до складу якого увійшли 1-й та 2-й Малоросійські козацькі полки. Тоді ж уперше збройні козацькі формування, які склалися переважно з українців, організовано дісталися басейну річки Терек на підступи до стратегічної Воєнно-Гру-

зинської дороги. Вони повинні були заснувати населені пункти й закріпитися на нових місцях для протидії антиколоніальному визвольному руху горців Північно-Східного Кавказу, до якого долучилися кабардинці. Землі для заснування нових станиць були викуплені в місцевих «мирних» або конфісковані в «непокірних», переважно кабардинських, князів, що втекли в гори до їхнього лідера національно-визвольного руху Шаміля або в Туреччину [5, с. 9, 11].

30 вересня 1832 р., за словами історика й педагога М. Стороженка, з метою «якомога більше розрідити вільнолюбний елемент» [4, с. 130], царським урядом було видано «Положення про переселення Малоросійських козаків, однодвірців та інших казенних поселенців для вступу до Кавказьких козачих лінійних військ і полків» [6, с. 640]. 12 жовтня 1833 р. це Положення було доповнене указом, згідно з яким «поселенням у Чернігівській губернії відставним солдатам з Малоросійських козаків і казенним селянам дозволити безумовно переселятися в Кавказьку область з їх сімействами» [7, с. 570].

Організований переселенський рух із Чернігівської та Полтавської губерній в район Кавказького лінійного козацького війська розпочався навесні 1836 р. Врахувавши помилки попередніх міграційних кампаній, цього разу царські власті відповідальніше поставилися до організації переселення на Північний Кавказ. 14 квітня 1836 р. Чернігівсько-Полтавським і Харківським генерал-губернатором (після утворення в 1835 р. Харківської губернії так стало називатися Малоросійське генерал-губернаторство) В. Левашовим було видано розпорядження місцевим властям стосовно порядку переселення із зазначених губерній «дабы люди сии во время следования не встречали ни малей-

шей в чем либо остановки» (тут і далі оригінальна орфографія документів збережена – **О.Г.**). Для забезпечення порядку під час руху переселенців, у кожну їхню партію призначався керівник і урядник, який доводив партію до кордону повіту й передавав його іншому представнику влади. Місцева ж влада повинна була надавати переселенцям «всякое пособие и покровительство согласно предписанию Г. Генерал-губернатора без малейшего отступления от упомянутого положения». Родинам переселенців на кожного дорослого чоловіка з повітової опікувальної контори видавали на дорогу по 15 руб. Керівник партії разом із списком переселенців отримував від волосного старшини квиток, в якому зазначалося, що його пред'явникам на всьому шляху руху партії до місця призначення місцеві поліцейські й цивільні власті не повинні чинити жодних перепон, а також мали забезпечувати безоплатним житлом і харчами та надавати допомогу у випадку хвороби чи смерті. Відправку переселенців згідно з розпорядженнями генерал-губернатора необхідно було здійснити з 15 до 25 квітня без найменших затримок [8, арк. 6–6 зв., 11–11 зв., 26–27].

Більшість переселенців до Кавказької та Терської областей в 1836–1841 рр. були вихідцями із Чернігівської, Полтавської та Харківської губерній [5, с. 11]. Перші значні організовані партії переселенців із Чернігівщини вирушили на Північний Кавказ у квітні 1836 р. Це були представники Чернігівського, Городнянського, Козелецького, Глухівського, Конотопського, Борзнянського, Ніжинського, Мглинського, Новозибківського та Суразького повітів. Уже в кінці року міністр фінансів Є. Канкрін повідомляв чернігівському губернатору М. Жукову, що необхідно «делать надлежащее распоряжение,

чтобы переселенцы как казенные крестьяне, так и Малороссийские казаки были выпускаемы из вверенной вам губернии в Кавказскую область в начале весны» [14, арк 3 зв.–4]. Таке розпорядження з'явилося після того, як 22 вересня 1836 р. головноуправляючий Грузією, Кавказькою і Закавказькою областями барон Розен доповів міністру про те, що переселенці з містечка Орлика Кобеляцького повіту Полтавської губернії, які вирушили в дорогу в Кавказьку область: перша партія 20 липня в складі 56 чоловіків і 67 жінок, а друга – 22 липня в складі 72 чоловіків і 71 жінки прибули до місця призначення вже восени і не встигли до настання холодів належним чином облаштуватися. Тому їх до весни розмістили у місцевих жителів. Розен прохав міністра надалі організовувати переселення так, «чтобы таковые переселенцы были высылаемы из прежних мест жительства всегда с начала весны, дабы они по прибытию на Кавказ, получив от казны пособие, могли в продолжении лета обзавестись хозяйством и приготовить для зимнего времени жизненные припасы» [31, арк. 1–1].

Оскільки нова переселенська кампанія потребувала значної кількості бюрократичної роботи і відповідної кількості персоналу, то 21 жовтня 1836 р. Чернігівсько-Полтавський і Харківський генерал-губернатор В. Лєвашов наказав підлеглим цивільним губернаторам довести до вироків або закрити незавершені ще з 1821–1822 рр. судові справи проти чиновників, які допустили зловживання під час організації попереднього етапу переселенського руху на землі Чорномор'я (згідно скарг переселенців) [32, арк. 1].

Слід зауважити, що окремі переселенці з Чернігівщини і Полтавщини робили спроби мігрувати до Кавказь-

кого краю й у попередні роки. Про це свідчить, зокрема, розпорядження Борзнянської опікувальної контори Шаповалівському волосному правлінню від 8 квітня 1836 р., в якому правлінню доручалося «аккуратно разыскать нет ли в Борзенском уезде казаков-переселенцев из других уездов Черниговской губернии, оставшихся в 1833 году на месте, и если таковые окажутся, то составит о них именныя списки как мужского так и женского пола с отобраением от них листов на следование в Кавказскую область и в самом скорейшем времени доставить в Борзенскую Попечительную Контору» [8, арк. 7, 27].

Одним із способів оселення мешканців Північного Лівобережжя України у 30-і рр. на Північному Кавказі було також їх неповернення на батьківщину з тамтешніх заробітків. Так, козаку Науму Ярохну із с. Тростянки Борзнянського повіту Чернігівської губернії в 1833 р. був наданий дозвіл на переселення з родиною в Кавказьку область «для поступления в линейные войска и полки». Проте в 1834 р. він відмовився від переселення й до списків переселенців внесений не був. 4 липня 1835 р. у повітовому казначействі козак отримав «плакатный паспорт», згідно якого він був на рік «уволен в разные города и селения Российской империи для собственных надобностей». Зміст «собственных надобностей» стає зрозумілим зі свідоцтва Шаповалівського волосного правління, яке надало Ярохну і його сім'ї звільнення на рік «для заработков хлеба». У пошуках заробітків козак з родиною прибув на Північний Кавказ і після завершення дії річного паспорта з'явився в штаб Кавказького лінійного війська з проханням зарахувати його із сім'єю до складу війська, мотивуючи своє прохання наданим йому в 1833 р. дозволом. Після з'ясу-

вання з чернігівським губернатором М. Жуковим усіх обставин ситуації рішенням начальника штабу Війська Кавказької лінії й Чорномор'я генерала Петрова козак Наум Ярохно з родиною в 1836 р. був зарахований до складу кавказького лінійного козацтва [8, арк. 29–31, 34, 37].

Наслідком попередніх міграцій українців на Північний Кавказ для переселень 30-х рр. XIX ст. характерними стали так звані «дівочі набори». Український історик і педагог М. Стороженко у своїй книзі «К истории малороссийских казаков в конце XVIII и в начале XIX века» наводить фрагмент почутої від В. Антоновича розповіді однієї старої жінки, яка потрапила з Полтавщини на Кавказ у 1832–1834 рр.: «Тоді наказано було в державних маєтках Полтавської та Чернігівської губерній набрати 500 «дівчат» і доставити етапом на Кавказ; розпорядження це було виконано й «дівчат» перевінчали з козаками, два полки яких після участі в придушенні польського повстання були відряджені з малоросійських губерній на Кавказ і поселені там станицями» [4, с. 130–131].

Українським козакам-переселенцям у Кавказькому краї не всюди вдавалося швидко налагодити нормальне життя. Козака служба тривала від 20 до 50 років, тобто фактично все життя. У першу чергу, козаки зазнавали значних людських втрат під час військових сутичок із горцями. Цей віддалений від України регіон неодноразово потерпав від голоду [34, с. 22]. Несприятливі щодо врожайності у Кавказькому краї 1833–1834 рр., а також і декілька попередніх років змусили уряд у 1834 р. дозволити охочим повернутися з північнокавказького регіону в місця виселення до покращення ситуації. Цим скористалися загалом 6340 сімей, які виїхали з Північного Кавказу назад

в Україну й прилеглі до неї російські території [14, с. 126]. Звичайним явищем на Кавказі були епідемії й епізотії. Значною була смертність серед дітей. Зазвичай, у сім'ях жінки-козачки народжували в середньому по 10 і більше дітей, з них реально виживали 4–5. Цьому сприяли й важкі господарські роботи упродовж вагітності й відсутність повноцінного харчування вагітних жінок в умовах фактично військового часу. До цього додавався високий рівень інфекцій серед дітей через антисанітарію, недотримання правил гігієни і ніякого рівня акушерства й медицини в цілому. Чума, віспа, холера та інші хвороби забирали сотні людських життів. Смертність населення перевищувала народжуваність. Середня тривалість життя переселенців не перевищувала 26–27 років, у той час як у французів тривалість життя населення була 35 років, у німців – 32 роки, а в англійців – 38 років. Багато козаків не мали елементарних побутових умов. Наприклад, у станиці Безскорбній більшість козаків жили в землянках, бо засобів, які виділяла держава для облаштування повноцінного господарства, не вистачало, а коли в цю станицю прибули в 1860 р. 144 сім'ї із Полтавської губернії, їм такої допомоги взагалі не дали [34, с. 22–23].

Державних селян і відставних солдатів з родинами, які переселялися на Північно-Східний Кавказ, зараховували до козацького стану. Організуючи заселення Терської області українськими козаками, російський уряд прагнув не тільки до військово-землеробської колонізації територій на Тереку, але й до виведення з українських губерній небезпечних, невдоволених верств населення, які потенційно могли стати учасниками різного роду збройних виступів проти уряду. Українські козаки, які оселилися на Тереку, отримували за

службу певні привілеї, які поліпшували їхній добробут. Згідно Положення 1845 р. за ними встановлювався принцип довічного землеволодіння: від 15 дес. землі для нижчих чинів до 400 – вищим офіцерам, залежно від району розташування козацьких полків. Особи козацького стану звільнялися від податків, постачання рекрутів і від грошового збору на утримання земської поліції. Крім того, їм дозволялося вільно торгувати й займатися промислами як у своїх районах, так і поза їх межами. Військо отримувало щорічну частину суми з відкупних «питних» зборів Кавказької області. На користь війська йшов дохід від грозненських нафтових родовищ і мінеральних джерел станиці Єсентукської [5, с. 11, 13].

У 30-і рр. XIX ст. українські переселенці потрапляли й до Закубання, тобто території вздовж лівого берега р. Кубань й до чорноморського узбережжя. Після завершення чергової російсько-турецької війни й укладення 2 вересня 1829 р. Адріанопольського мирного договору до Росії відійшли території чорноморського узбережжя Кавказу від гирла Кубані до Поті й Батума. З цього часу тут починається будівництво 17 укріплень уздовж берега Чорного моря, в яких передбачалося розмістити військові гарнізони з козаків-переселенців, а довкола заснувати станиці, де розмістити прибулих з України казенних селян [9, с. 147]. У 1832 р. 119 сімей, а в 1833 р. 43 сім'ї козаків із Чернігівської та Полтавської губерній були відряджені до Анапи. Мігранти були необхідні для поповнення гарнізонів Чорноморської берегової лінії (комплексу фортифікаційних прикордонних споруд від Анапи до Сухума) [10, с. 345]. Поіменні списки цих переселенців знаходяться нині в Державному архіві Краснодарського краю [11]. Загалом упродовж 1832–1837 рр. з

України в Анапу та в найближчі до неї станиці прибуло близько 3 тис. осіб обох статей [12, с. 13]. На початку 50-х рр. у зв'язку з початком Кримської війни гарнізони Чорноморської берегової лінії були виведені з фортець, а «закубанські поселяни» вислані на територію Чорноморського й Кавказького козачих військ, де згодом увійшли до складу єдиного Кубанського козачого війська [13, с. 19].

Нестача робочих рук, висока смертність серед населення Чорномор'я й неможливість повноцінного освоєння краю зумовили третю масову хвилю переселенського руху з Лівобережної України на Північний Кавказ, яка відноситься до 1848–1849 рр. Згідно царського наказу, з України в ці роки було заплановано переселити в Чорномор'я 2 тис. родин козаків. У кожному повіті Чернігівської й Полтавської губернії, «дабы с полным успехом совершить Высочайшую волю», місцевій владі необхідно було віднайти не менше 60 сімей, охочих до переселення. Заохочувалося переселення родин, в яких були дорослі чоловіки, або хоча б один дорослий працівник і підлітки чоловічої статі віком старші за 14 років. До списків охочих переселитися заборонялося вносити родини, в яких були особи «мужеска пола престарелые, изувеченные или дурного поведения, а также не включать находящихся под следствием и судом и вообще обязавшихся срочными контрактами» [15, арк. 1–3 зв.].

Місцева влада із завзяттям взялася за виконання царського повеління, усіляко схиляючи населення до переселення на Північний Кавказ. Так, на Чернігівщині керівник Борзнянського окружного правління державних маєтностей, занепокоєний недостатньою кількістю в окрузі охочих до переселення, у квітні 1848 р. наказував волосним правлінням

«объявить всем казакам и казенным крестьянам, не пожелает ли еще кто из них переселиться на Черноморию, и если таковые желающие окажутся, то именной список оных представит ко мне к 1 Мая». При цьому органи влади ретельно слідували за якісним складом контингенту переселенців. Коли козак Гнат Мазкий із с. Великої Загорівки Борзнянського повіту перед виїздом на Кубань несподівано помер, то його сім'ї було відмовлено в переселенні, оскільки той був у сім'ї єдиною особою чоловічої статі. Контролювалося владою й майно переселенців, яке вони везли з собою. Тим переселенцям, хто мав потребу в харчах, із складів видавали на дорогу хліб, чиновники ж повинні були «наблюсти, дабы они заготовили для пути сухари и крупы, дабы не встретилось затруднения при отправке их на переселение». Кількість виданого сім'ям хліба заносилася в списки переселенців, також туди вносилися й дані про майно родин мігрантів. Так, сім'я козака Карпа Довганя із с. Адамівки Борзнянської волості, яка налічувала 6 душ, везла із собою в Чорномор'я одного вола з возом, 18 сорочок, 6 шароварів, 9 запасок, 2 пари чобіт, 2 хустки, 4 свитки, 6 спідниць, кожух, скриню, бочку й 1 руб. сріблом [15, арк. 37–38 зв., 51, 93 зв.].

Загалом із Чернігівської, Полтавської й Харківської губернії в 1848 р. на Кубань прибуло 12 009 осіб [16, с. 118]. Серед них із Чернігівської губернії було 930 козацьких сімей (3648 чоловіків і 3015 жінок), тобто фактично половина всіх переселенців на Північний Кавказ, а останні переселенці цієї міграційної хвилі прибули на Кубань з Полтавської губернії в 1849 р. в кількості 261 родини (2 218 осіб) [17, с. 121]. Охочих до переселення в Чорномор'я із Чернігівської губернії, попри обіцяні щедрі державні пільги й допомоги (зо-

крема, 3,5 коп. сріблом кожній особі за добу переїзду, кошти на придбання коней чи волів, звільнення від рекрутської повинності тощо), у 1849 р. не виявилось [18, арк. 2–2 зв., 7–7 зв.].

Актуальним у 1848–1849 рр. залишалося також питання залюднення району Кавказького лінійного козачого війська. З цією метою рішенням військової адміністрації від 4 грудня 1848 р. частину мігрантів з Кубані було спрямовано в цей регіон Північного Кавказу, а саме в малозаселені поселення Горського, Владикавказького, Гребенського й Кизлярського полків [14, с. 22]. Умови переселення до Північно-Східного Кавказу були ідентичними тим, за яких у цей же час відбувалися міграції на Кубань [18, арк. 2–2 зв.]. Згідно царського указу передбачалося «в 1849 году переселить в Кавказское казачье линейное войско до 2500 семейств, вызвав для этого желающих из Малороссии, а при недостатке там охотников и из Великороссийских губерний». Як і при переселенні в Чорномор'я, у район Кавказького козачого лінійного війська дозволялося переселятися не лише козакам, а й державним селянам, а також сім'ям інших станів, які бажали вирушити на Північний Кавказ і також мали в своєму складі «двух и не менее одного работника с двумя подростками, так чтобы старшему подростку было не менее 14 лет» [19, арк. 2–3].

За даними дослідника козацької історії XIX ст. І. Попка за період з 1845 по 1850 р. з Чернігівської, Полтавської та Харківської губерній на Північний Кавказ прибуло 8,5 тис. чоловіків та 7 тис. жінок [20, с. 29]. Кількість мігрантів з України тільки на чорноморське узбережжя за першу половину XIX ст. становила 3300 чоловіків і 2321 жінок [9, с. 150].

Процес колонізації Північного Кавказу продовжувався і в 50-і рр.

XIX ст. Основний потік переселенців у цей час був спрямований на територію Кавказького лінійного козачого війська, яке, за твердженням властей, «несравненно более требует народоумножения». У 1851–1858 рр., за підрахунками В. Кабузана, з України сюди прибуло 5796 душ чоловічої статі [21, с. 79]. Із Чернігівщини у Ставропольську губернію в цей період мігрувало близько 4 тис. осіб обох статей [22, с. 146]. Лише за другу чверть XIX ст. населення цієї частини Північного Кавказу зросло з 48518 до 257469 осіб (тобто, майже в 6 разів), а кількість козачих полків зросла тут з 9 до 17 [13, с. 126–127]. У 1858–1859 рр. в гірських станицях Східного Закубання було розселено ще 7,3 тис. українських поселенців обох статей [12, с. 13]. Після припинення активних військових дій на Терреку у нові станиці Терської області в 1860–1861 рр. переселилися 328 відставних солдатів-вихідців з українських губерній, які служили в різних полках Північного Кавказу. Разом із сім'ями їхня кількість складала 1003 особи. З них 91 сім'я була з Харківської губернії, 50–з Київщини, 53 – з Полтавщини і декілька сімей із Чернігівщини [35, с. 127–128].

Якими ж були підсумкові результати переселень українців на Північний Кавказ за період з кінця XVIII ст. до 60-х рр. XIX ст.? Упродовж 1809–1864 рр. за ініціативою і з допомогою уряду тільки на Кубань було переселено 120019 душ обох статей українських козаків і селян [12, с. 14]. Загалом же за період з 1792 по 1865 р. на Північний Кавказ прибуло близько 160 тис. українців [24, с. 35].

Переселення українців на Північний Кавказ супроводжувалося складним та інтенсивним процесом їх адаптації до місцевих умов – психологічної, біологічної, соціально-економічної, структурної, побутової,

яка відбувалася трьома способами. На території Чорноморського козачого війська асимілятивно-консолідаційні процеси завершувалися уніфікацією української традиційно-побутової культури, яка сприяла повній інтеграції українських переселенців у місцеве середовище. Зовсім інша картина спостерігалася на території Північно-Східної частини Північного Кавказу, де українські колоністи виявлялися в меншості. Тут відбувалося змішування й взаємопроникнення культурних традицій різних етносів [14, с. 23–25]. І. Попко в своїй книзі «Чорноморські козаки в їх цивільному й військовому побуті» писав: «Самі іногородці (черкеси й татари), чисельність яких не сягає однієї тисячі душ чоловічої статі, зникли в масі пануючого населення й уже достатньо покозачилися. Немало дивує прибулу руську людину, коли черкес заговорить з нею мовою Пирятинського повіту» [20, с. 29]. Міжкультурний діалог між мігрантами з України, що селилися на Кавказькій лінії, і місцевим населенням відбувався значно складніше, ніж у таких

же мігрантів у Чорномор'ї. Тут вони потрапляли в інше етнічне середовище, де переважав російський компонент, що відрізнявся від них самосвідомістю, способом життя, традиційно-побутовою культурою [25, с. 343].

Психолог М. Слюсаревський у книзі «Психологія міграції» зазначав: «Хоч би як вrostали емігранти в іншомовне середовище, хоч би як перепліталися їх культури, еміграція завжди призводить до втрати життєвих сил у залишеній країні й, навпаки, збагачує країну, в яку спрямовує потік емігрантів» [26, с. 10]. Українські козаки й селяни, що переселилися на Північний Кавказ, переносили на нові землі свій спосіб господарювання, устрій життя, свої традиції, звичаї, обряди [27, с. 7]. На території Кавказького лінійного козачого війська українські мігранти (переважно селяни) часто жили відокремлено, навіть «замкнуто» в межах рідного їм національного компоненту, зберігаючи свої етнокультурні особливості – культурно-побутовий устрій, традиції, звичаї, релігійні вірування [14, с. 23–25]. Російська дослідниця С. Сазонова стверджувала: «Спроба об'єднати в нових облаштованих станицях великоросів та українців, попри здавалося б близькість їх звичаїв та занять, приводила до відокремлення цих етнічних груп, що наклало свій істотний відбиток на побут і культуру станиць упродовж тривалого часу» [28, с. 77]. Усвідомлюючи себе частиною російського етносу козацтво Кубані одночасно усвідомлювало і свою відмінність від нього [34, с. 23]. І. Попко зазначав: «Чорноморці розмовляють малоросійською мовою, яка добре збереглася. Настільки ж збереглися під їх військовою кавказькою оболонкою риси малоросійської народності в традиціях, звичаях, повір'ях, у побуті до-

Зображення представників Кубанського козачого війська (2-а пол. XIX ст.).

Малюнок із сайту: <http://vseslova.com.ua/>

машньому й суспільному. Наспів на кліросі, веснянки на вулиці, щедрівки під вікном, вечорниці й побілені хати, гребля із зеленими вербами, віл у ярмі й кінь під сідлом – усе нагадує вам на цій далекій кавказькій Україні гетьманську Україну, Наливайка й Хмельницького» [20, с. 29–30].

Господарчий устрій козаків-лінійців Східного Кавказу відрізнявся від життя козаків-чорноморців. Тут козацькі станиці виникали поблизу укріплень, а в Чорномор'ї – на значній віддалі від них. Тому козак-лінієць, хоч і перебуваючи на службі, міг більше займатися облаштуванням свого побуту. Внаслідок цього господарство лінійних козаків налагоджувалося значно швидше й лінійці в XIX ст. жили значно заможніше, ніж чорноморці. На узбережжі головною сільськогосподарською культурою довгий час залишався виноград, а на лінії з перших же років заселення неорані раніше землі стали засівати зерновими культурами.

У 1859 р. Росія завершила підкорення Східного Кавказу й увага уряду зосередилася на Закубанні. У 1860 р. було створено адміністративні Кубанська та Терська області, замість Чорноморського та Кавказького лінійного були утворені Кубанське й Терське козацькі війська. До Кубанського війська увійшли також кавказькі й закубанські козаки [23, с. 37–38].

Чисельність Війська Кубанського, як вже зазначалося, досягла в 1860 р. близько 160 тис. осіб. З метою контролю царський уряд підкорені племена горців насильно переселяв на рівнини в передгір'ї Кавказу з таким розрахунком, щоб новостворені аули були оточені козацькими станицями. Спільне проживання українців і народів Північного Кавказу сприяло тому, що традиції горців та їх звичаї поступово проникали в культуру та побут кубанського козацтва. Це проявило-

Представники Кубанського козацького війська.
Фото із сайту: <https://www.google.com>.

ся, зокрема, в особливостях одягу й обмундирування кубанських козаків, які перейняли в горців одяг – черкески з газирями, бешмети, бурки, срібні пояси, взуття, головні убори, а також їх зброю – кавказькі шаблі й кинджали (див. малюнок і фото) [29, с. 10]. Вчені-етнографи вже давно звернули увагу на схожість української свитки (жупана) і кавказької черкески, а також відзначають чимало інших подібних рис матеріальної культури в українців і північнокавказьких народів, зокрема в архітектурі православних храмів, знаряддях праці тощо [30, с. 306–307; 33, с. 151–158].

Суттєвими були й економічні наслідки переселення українців на Північний Кавказ. Зокрема, переселенці радикально змінили обличчя Кубані, перетворивши її до кінця XIX ст. з пустелі на регіон з розвинутим сільським господарством, переробною промисловістю й торгівлею. Мігранти були основним контингентом найманої робочої сили, головними виробниками сільськогосподарської продукції. За декілька десятків років активного освоєння краю переселенці перетворили Кубань у важливий регіон Російської імперії по експорту хліба за кордон [12, с. 18–19].

Таким чином, переселення українців у кінці XVIII – першій половині XIX ст. на Північний Кавказ стало доленосним як для України, так і для

Росії в цілому. Українські мігранти, долаючи всі труднощі, сприяли зростанню населення й інтенсивному господарському освоєнню цих регіонів, забезпечуючи при цьому охорону південних рубежів Російської імперії. За час від першого масового переселення українців й до 60-х рр. XIX ст., тобто за 50 років, населення Північного Кавказу збільшилося майже в 5 разів. З цього часу тут формується українська етнічна група, основу якої склали колишні запорізькі козаки й селяни з України, переважно з Чернігівщини, Полтавщини, Харківщини та Київщини. Проте, попри значну на перший погляд кількість українських переселенців кінця XVIII ст. – першої половини XIX ст., слід зазначити, що в цей період міграції українського населення не мали яскраво виявленого системного характеру, були переважно хаотичними й обмежувалися територією Європейської Росії. Масовим організованим і системним міграційний рух з України став лише з кінця XIX ст.

Джерела та література

1. Дуда Н. Роль міграційних процесів у сучасній побутовій культурі українців // Міграції в історії і етнічних процесах України. Одеські етнографічні читання : зб. наук. праць / За ред. В.Г. Кушніра. Одеса : Одеський нац. ун-тет імені І.І. Мечникова, 2017. С. 146–154.
2. Герасимчук О. Як українці почали Кубань освоювати». *Наука і суспільство*. 2021. № 5–6. С. 25–35.
3. Бачинська О. «Малоросійські козаки» XIX ст.: соціо-демографічна характеристика та територія розселення // *Історико-географічні дослідження в Україні* : зб. наук. праць. Число 12. Київ : Інститут історії України, 2012. С. 15–26;
4. Н.С. К истории малороссийских казаков в конце XVIII и в начале XIX века (продолжение). *Киевская старина*. 1897. № 10. С. 115–131.
5. Дзагалов А. С. Переселення українських козаків і селян на Терек (1832–1904 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України». Київ, 2009. 19 с.
6. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. VII. 1832. Отд. 1. Санкт-Петербург : Тип-я II Отд-я Собств. Его Имп. Величества Канцелярии, 1833. 1044 с.
7. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. VIII. 1833. Отд. 1. Санкт-Петербург : Тип-я II Отд-я Собств. Его Имп. Величества Канцелярии, 1834. 832 с.
8. Сборник документов о переселенцах на Кавказ. Январь – сентябрь 1836 г. // Держархів Чернігівської області, ф. 807, оп. 1–2, спр. 20, 38 арк.
9. Сазонова С.Е. Поселение выходцев из Малороссийских губерний в Закубанском крае в первой половине XIX в. // *Козацька спадщина* : альманах Інституту суспільних досліджень. Вип. 4. Дніпропетровськ : Пороги, 2008. С. 147–150.
10. История Кубанского казачьего войска : в 2 т. / Сост. Ф. А. Щербина. Екатеринодар : Тип-я Тов-ва Печ. и Изд. дела «ПЕЧАТНИК», 1910. Т. 2 : История войны казаков с закубанскими горцами. 1913. 869 с.
11. Список первых переселенцев-казачков, переселенных в Анапу в 1833 году из Полтавской и Черниговской губернии (43 семейства). URL : <http://www.anapskiekazaki.ru>. (дата звернення: 16.06.2021 р.).
12. Петренко Є. Д. Переселення козаків і селян України на Кубань (1792–1917 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України». Київ, 1997. 20 с.
13. Сазонова С. Е. Переселение украинцев на Северный Кавказ и их социокультурная адаптация (конец XVIII – первая половина XIX в.) : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история». Ставрополь, 2010. 30 с.
14. Сазонова С. Государственное регулирование переселения украинцев на

- территорию Кавказского линейного казачьего войска (конец XVIII – первая половина XIX в.). *Власть*. 2009. № 4. С. 123–127.
15. Сведения о переселенцах в Черноморье. Март 1848 – 1849 г. // Держархів Чернігівської області, ф. 809, оп. 1, спр. 6, 154 арк.
 16. Петренко Є. Українське козацтво і Кубань. *Київська старовина*. 1993. № 1. С. 114–119.
 17. Бентковский И. Заселение Черноморья с 1792 по 1825 год // Памятная книжка Кубанской области издан. 1881 года / Сост. Е.Д. Фелицын. Краснодар : Тип-я Кубанского областного правления, 1881. С. 1–125.
 18. По предписанию окружного начальника об объявлении казакам о возможности переселиться в Черноморье. 10.12.1848–31.12.1848 г. // Держархів Чернігівської області, ф. 807, оп. 1–2, спр. 130, 11 арк.
 19. О вызове желающих для переселения на территорию Кавказского линейного казачьего войска. 06.06.1848–11.08.1848 г. // Держархів Чернігівської області, ф. 807, оп. 1–2, спр. 129, 25 арк.
 20. Попко И. Д., Короленко П. П. Черноморские казаки. Москва : Вече, 2014. 400 с.
 21. Кабузан В. Население Северного Кавказа в XIX–XX в. Санкт-Петербург : БЛИЦ, 1996. 224 с.
 22. Кабузан В. М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века – 1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса. Москва : Наука, 2006. 658 с.
 23. Червинский В. Памятка Кубанского казачьего войска. Санкт-Петербург : Тип-я Д. В. Чичинадзе, 1896. 67 с.
 24. Шаповал Ю. Держава: ілюстрована енциклопедія України. Київ : Балтія-Друк, 2008. 160 с.
 25. Сазонова С. Е. Миграционные потоки украинцев и территория их расселения на Северном Кавказе в конце XVIII – первой половине XIX в. // Кубань-Украина: вопросы историко-культурного взаимодействия. Вып. VII. / Сост. А.М. Авраменко, В.К. Чумаченко. Краснодар-Киев : ЭДВИ, 2013. С. 339–343.
 26. Слюсаревський М. М., Блинова О. Є. Психологія міграції : навч. посібник. Кіровоград : Тов-во «Імекс ЛТД», 2013. 244 с.
 27. Петренко Є. Переселення українського козацтва на Кубань у першій половині XIX ст. *Історія України*. 1997. № 17. С. 6–7.
 28. Сазонова С.Е. История заселения Анапского района украинскими переселенцами (30–60-е гг. XIX века). *Культурная жизнь Юга России*. 2008. № 3(28). С. 75–78.
 29. Цветков В. Казачий край. *Былое* (Ежемесячное приложение к журналу «Родина»). 1996. № 7. С. 10–11.
 30. Бубенок О. Б. Некоторые параллели в материальной культуре населения Украинского Поднепровья и Северо-Западного Кавказа (к вопросу об адыго-славянских связях). *Боспорские исследования*. Вып. XXVI. 2012. С. 290–313.
 31. Дело по отношению департамента государственных имуществ об отправке переселенцев в Кавказскую область с весны. 14.11.1836–10.12.1836 г. 4 арк. // Держархів Чернігівської області, ф. 128, оп. 1, спр. 3648, 4 арк.
 32. По делу о преданных суду чиновниках за злоупотребления при переселении Малороссийских казаков // Держархів Чернігівської області, ф. 128, оп. 1, спр. 3807, 4 арк.
 33. Дзагалов А. Православні храми на Тереку та українські переселенці. *Краєзнавство*. 2011. № 4. С. 150–161.
 34. Бурькина Л. В. Расширение военно-казачьей колонизации на Кавказской линии в 90-е г. XVIII – 60-е г. XIX в. *Вестник Адыгейского государственного университета*. 2006. Вып. 2. С. 20–24.
 35. Дзагалов А. Переселение отставных солдат-выходцев из Украины на передовые рубежи Кавказской казачьей линии в 1860–1861 гг. *Український історичний збірник*. Вип. 12. 2009. С. 124–130.